

Çocuk Medyalarında Dinin Sunuluşu*

CEMİL ORUÇ

Özet

Medyanın insan hayatındaki etkisi giderek artmakta, eğitim, kültür ve sanat alanlarında olduğu gibi dinin sunumu açısından da medya önemli bir araç haline gelmektedir. Medyanın etkilediği hedef kitlenin büyük bir çoğunluğunu ise yetişkinlerden ziyade çocuklar oluşturmaktadır. Çocukluğu manevi ve kutsal yönü olan apayrı bir değerlendirme alanı olarak ele alan pek çok çalışma, yaşadığımız çağda çocukların geçmiş yüzyıllara göre daha büyük bir tehlike altında olduğunu göstermektedir. Ülkemizde yeni sayılabilecek olan bu araştırma sahası uluslararası literatürde genişçe ele alınmış, medya ve çocuk ilişkisi konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Medya, çocukluk, çocuk maneviyatı, çocuk teolojisi ve manevi gelişim başlıkları altında yapılan çalışmalar bu konuyu çok yönlü olarak ele almışlardır. İşte bu çalışma literatür tarama ve doküman inceleme yoluyla ilgili araştırmaların ele alındığı teorik bir incelemedir. Çalışmamız esas olarak çocukluğun parçacı bir bakış açısıyla ele alınamayacağını, özellikle çocuk ve din ilişkisi bağlamında teolojinin çocukluğu diğer gelişim alanlarıyla birlikte ele alması gerektiğini savunmaktadır. Bize göre değişen hayat koşulları göz önünde bulundurularak, çocuk, medya ve din ilişkisi disiplinler arası bir bakış açısıyla yorumlanmalıdır. Dinin özellikle kutsallık ve derinlik boyutunun ihmal edilmediği bir yaklaşım günümüz çocuklarının en önemli ihtiyaçlarından biri olarak görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Çocuk ve medya, çocuk dindarlığı ve maneviyatı, çocuk teolojisi, din dili, dinî gelişim

* Bu çalışma yazarın 1. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi'nde aynı isimle sunulan tebliğinin yeniden ele alınıp düzenlenmiş halidir.

– GÖRÜŞ –

CEMİL ORUÇ, cemil.oruc@inonu.edu.tr
İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9870-8597>
doi: <https://doi.org/10.47646/CMD.2021.260>

Abstract

The influence of the media on human life is increasing, and the media is becoming an important tool in terms of the presentation of religion as well as in the fields of education, culture and art. The majority of the target audience affected by the media consists of children rather than adults. Many studies that consider childhood as a separate field of evaluation with a spiritual and sacred aspect indicate that children are in greater danger in our age than in past centuries. This research field, which can be considered new in our country, has been extensively discussed in the international literature, and many studies have been conducted on the relationship between media and children. Studies under the titles of media, childhood, child spirituality, child theology, and spiritual development have dealt with this issue in a multi-faceted manner. This study is a theoretical review that deals with researches related to literature and document review. Our study mainly argues that childhood cannot be handled from a fragmented point of view, and that theology should deal with childhood with other developmental areas, especially in the context of the relationship between child and religion. Considering the changing life conditions, the relationship between child, media and religion should be interpreted from an interdisciplinary perspective. An approach in which religion's holiness and depth dimensions do not neglect has been seen as one of the most important needs of today's children.

Keywords: Children and media, child religiosity and spirituality, child theology, religious language, religious development.

Giriş

20. ve 21. yüzyılda kitle iletişim araçları bir sosyalleşme aracı olarak insan hayatında büyük bir yer edinmeye başlamıştır. Bu çerçevede geniş halk kitlelerinin bilgilendirilmesi, dönüştürülmesi ve yönlendirilmesi büyük oranda medyanın kontrolü altına girmiş bulunmaktadır. Medyanın yeni rolü endüstri toplumundan bilgi toplumuna geçişle birlikte daha da artarak inanç ve geleneksel değerleri olumsuz etkileyecek bir düzeyde seyretmektedir. Medya ve iletişim ağı sürekli gelişme gösterirken eğitimin bu sürecin dışında veya bu sürece duyarsız kalması düşünülemez.

Önceki dönemlerde belli mekânlarda ve sınırlı bir şekilde yürütülen eğitim süreçleri kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte yeni bir strateji belirlemek durumunda kalmıştır. Bu yeni süreçle birlikte eğitim artık yalnızca okul, eğitim müfredatları ve sınıflarla sınırlandırılmaz (Cheung, 2006, s. 504). Çünkü bu sürece dâhil olan kitle iletişim araçları farklı

öğretim materyalleri ve yeni öğretim stratejileri kullanarak eğitimin geniş bir alana yayılmasına olanak sağlamış, üstelik eğitimi okul ve sınıfların dışına taşıyarak yeni eğitim ve sosyalleşme araçları üretmiştir. Bu araçlar, klasik eğitim yaklaşımlarının aksine, çocuklar açısından hem bir eğlence aracı olarak görülmekte hem de eğitimin başlıca amaçlarından biri olan kültürel devamlılığı sürdürmektedir.

Günümüzde okulların en büyük alternatifi haline gelen medya iletişim araçları bilgi sunma, düşünceleri örgütleme, değerleri yayma, beklentiler oluşturma ve davranış modelleri geliştirme gibi eğitimin temel hedefleri açısından önemli bir fonksiyon üstlenmektedir (Cortes, 2005, ss.55-73). Bununla birlikte bu sürecin en önemli muhatapları neredeyse birçok alanda profesyonel desteğe ihtiyacı olan çocuklardır. Modern kitle iletişim araçlarının olumlu etkileri yanında olumsuz etkileri de söz konusudur. Bu yüzden, gerekli önlemler alınmadığı takdirde bu süreç çocuklar açısından olumsuz sonuçlar doğurabilir. Çocuğun bir tüketim aracı olarak kullanıldığı bir süreçte eğitimin bütünüyle kitle iletişim araçlarına bırakılması düşünülemez. Açıktır ki kitle iletişim araçları yetişkinler kadar çocuklar üzerinde de etkili olmaktadır. Bu bakımdan medya çocuğun bilişsel, sosyal ve duygusal gelişimi yanında dinî gelişimini de etkilemektedir.

Din-medya ilişkisi kapsamında gerçekleştirilen bazı araştırmalar, klasik tezlerin aksine, modern dönemlerde dinî fenomenlerin medyada daha fazla yer alacağını ve bunun bazı sosyal temeller üzerinde şekilleneceğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede 'gelecekte artık dinî-din dışı veya seküler-kutsal şeklinde bir ayrımın yeterli olmayacağı, bütün bu ayrımların ötesinde daha eklektik bir bakış açısı gerekeceği' (Stout ve Buddenbaum, 2008, ss. 226-232) önemle vurgulanmaktadır. Bu çerçevede bireysel, kültürel, kurumsal ve popüler din anlayışlarının ortaya çıktığı görülmektedir.

Din-medya ilişkisi bağlamında çocukların önemli bir taraf olduğu açıktır (Centerwall, 1992, s. 3059). Bu konuda özellikle Batı toplumlarında çocuğun dinî gelişiminde medyanın rolü üzerine çok sayıda araştırma yapıldığı görülmektedir. 'Çocuk teolojisi', 'çocuk maneviyatı', 'çocuklar için teoloji', 'çocuk dindarlığı' gibi özel araştırma konuları bunlardan bazılarıdır. Bu başlıklar altında yapılan çalışmalarda, çocuğun dünyasını anlama ve ona özgü bir 'din dili' geliştirmenin hedeflendiği görülmektedir. Bu çalışmalar çoğunlukla kutsal metinlerden yola çıkarak çocuk pedagojisine uygun bir 'çocuk teolojisi' geliştirmeyi hedeflemektedir (Mountain, 2011; Schweitzer, 2006; Ratcliff, 2004; Hay & Nye, 1998; Hull, 1997). Çocuk-din ilişkisi üzerine yoğunlaşan bu çalışmalar ister istemez çocuk ve medya ilişkilerini de araştırmak zorundadır. Bu bakımdan çocuk medyasındaki dinî sunumlar

araştırmacıların sürekli ilgisini çekmektedir. Çünkü medyada bir değerler sistemi ve dünya görüşü çerçevesinde dinî sunumlar gerçekleştirilmekte, çocuklar kendilerine sunulan modellerden hareketle bazı davranışlar geliştirmektedir. Bu anlamda çocuk medyasındaki dinin sunumu, doğrudan veya dolaylı olarak bir hayat tarzını özendirme bakımından oldukça önemli bir husustur.

Bu çalışmada modern dönemlerde medya ve çocuk ilişkisi üzerinde durulacak, çocuğun dinî gelişimi bakımından medyada dinin sunumu çocuk dindarlığı ve maneviyatı, çocuk din dili ile çocuk teolojisi bağlamında incelenerek bu sunumların çocukların duygu, düşünce ve davranışları üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri deneysel araştırmalar ışığında ele alınacaktır.

Medya ve Din

Son yıllarda medyada dinî temaların giderek arttığı görülmektedir. Bu, muhafazakâr bir iktidarın yönetimde olmasıyla açıklanmakla birlikte yalnızca ülkemize özgü bir durum da değildir. Son yıllarda özellikle Batı medyasında dinî temaların önemli ölçüde arttığı gözlenmekte ve bu konuda birçok araştırma yapılmaktadır (Herbert, 2006). Örneğin, yaklaşık on iki yıldır yayımlanan *Din ve Medya Dergisi (Journal of Media and Religion)* editörleri din-medya ilişkisi çerçevesinde geliştirilen yaklaşımları göz önüne aldıklarında şu sonuca ulaşmışlardır: Bireyler popüler kültürün medyası aracılığıyla dinî deneyimler yaşamaya gittikçe daha gönüllü olmaya başlamışlardır (Stout ve Buddenbaum, 2008, s. 226).

Konuyla ilgili literatüre bakılırsa modern, çoğulcu ve seküler toplumlarda dinin bazı yapısal değişikliklerle beraber sosyal hayatta daha etkin bir rol alacağı, dinî sembol ve iddiaların medyada sıklıkla tartışılacağı, buna paralel olarak dinî otoritenin niteliğinde de bazı değişikliklerin yaşanacağı öngörülmektedir (Stout ve Buddenbaum, 2008, s. 226; Herbert, 2006, s. 640). Bu öngörü beraberinde ‘gelecek yıllarda teolojinin ana meselelerinden biri’ olarak medya teknolojilerinin popüler kültür ve dinî gelenekleri eklektik bir yapıda ele almasının kaçınılmaz bir şekilde dinin doğasını da değiştireceği olgusuna yoğunlaşmasını zorunlu kılmaktadır.

Son yıllarda medyada dinî konular ve tartışmaların yapıldığı programlar sıklıkla ekranlarda yer almaktadır. Bu programlarda dinî açıdan bir problem olarak süregelen konular tartışmaya açılarak kimi zaman geleneksel inanç ve alışkanların gerçekliği sorgulanmaktadır. Medya araçlarının, özellikle de televizyonun inanç sistemlerini ve dinlerin değer yargılarını aşındırarak yerine yeni ölçütler koyduğuna işaret eden birçok inceleme, özü itibarıyla

seküler bir aygıtın dinin formlarını seküler bir araç içerisinde dönüştürdüğü sonucuna varmaktadır (Postman, 2012, s. 163; Şirin, 2003, ss. 81-88).

Medya eğitim konusunda okul ve ders müfredatlarının sınırlarını aşarak alternatif eğitim-öğretim ortamları hazırladığı gibi dini de, ibadet mekânları ve belli kutsallık alanlarından çıkararak daha seküler bir alana taşır. Medya bir enformasyon aracı olarak etkileme, eğitime, yetiştirme ve bazı değerleri aktarma rolleri üstlenir; dinî konular bu sürecin dışında değildir. İşte bu noktada önemli bir problemle karşılaşırız: Esas itibarıyla yaşama dönük, belli bir zaman ve mekân formu içinde yaşanan dinin sanallaşması, pratik alandan çıkarak teorik bir hüviyete bürünmesi; medya programları arasında dinin herhangi bir program düzeyine indirgenmesi. Üzerinde düşünülmesi gereken konu şudur: Acaba medyada dinî bir programı izlemekle herhangi bir programı izlemek arasında ne tür bir farklılık vardır?

Dinin medyadaki sunumuyla kutsal içeriğinden soyutlanarak sınıf ortamında sunumu arasında bir benzerlik söz konusudur. Bu konuda Fenomenolojik din eğitimi yaklaşımının önemli temsilcilerinden biri olan Ninian Smart (1968, s. 7) dinlerin bazı boyutuna işaret eder. Buna göre her dinin doktrin, mitoloji, etik, ritüel, pratik ve sosyal olmak üzere altı boyutu vardır. Medya dinin sunumunda her biri birbiriyle yakından ilişkili olan bu boyutların tümünü gözetmek durumundadır. Ancak dinin bütün boyutlarıyla sunumu bakımından okulda veya herhangi bir kamu alanında sunumunun, dine ait topluluk veya kutsal mekândaki sunumundan büyük oranda farklı olacağı ve bu nedenle de okullardaki veya medyadaki dinî sunumun bilgilendirici boyuttan öteye geçemeyeceği ileri sürülmektedir. Aynı şekilde dinin kendisi ve medyadaki sunumu arasında benzer bir durum söz konusudur. İlk olarak medyanın ideolojik yaklaşımının dini çarpıtıcı sunumu ki bunun örneklerini ülkemizde oldukça yoğun bir şekilde görebiliriz. İkincisi ise dinin sunumunda, Smart'ın da belirttiği gibi, dinin boyutlarının neredeyse tamamının buharlaşması olgusudur.

Medyada dine ideolojik yaklaşımlar özellikle çocuklar üzerinde ileri düzeyde olumsuz etkiye sahiptir. Çünkü medya çocuklar hiç farkına varmadan, toplum ve kültürün yaşam standartlarını, yaşam biçimlerini, insanların birbirleriyle ilişkilerini, davranış kalıplarını, sosyal sorunları ve tüketim alanlarını etkilemektedir (Ayrancı vd., 2004, ss.133-135). Yine birçok insan dünya görüşünü ve hayat tarzını medyada kendilerine sunulan örnekler üzerinden şekillendirmektedir.¹ Bu fiili durum karşısında dinin veya dini hatırlatan herhangi bir olgunun art niyetli yahut çarpıtılarak sunumu

1 Örneğin Amerika toplumunun yaklaşık % 65'i dünya görüşlerini medya aracılığıyla şekillendirdiklerini belirtmişlerdir (Bkz. Kuntsche, 2004, ss. 230-236).

ya da dinin eğlence konusu yapılması din eğitimi açısından en önemli engellerden biri haline gelmektedir. Medyada bir eğlence aracı olarak izlenen dinî hayat tarzının çocuklar için bir anlam ifade etmeyeceği açıktır.² Böyle bir betimleme karşısında çocukların dinî hayat tarzını içselleştirmesi beklenemez. İşte bu Herbert'in (2006, s. 639) belirttiği 'medyadaki gelişmeler dinî kimliklerin şekillenmesinde bir enstrümandır' iddiasını haklılandırır.

İkinci önemli nokta, dinî öğretinin birçok bileşenin yüzeyselleşmesi ve sıradanlaşması konusudur. Medya dinin özellikle kutsallık boyutunu ve hakikat iddiasını neredeyse bütünüyle yüzeyselleştirerek sunmaktadır. Çünkü medyanın beklentileri dinin beklentilerinin önüne geçmiş durumdadır. Postman'ın (2012, 132) deyişiyle din tarihsel, derinlikli ve kutsal bir insani etkinlik durumundan uzaklaşmış, bu özellikler silinmiştir. Burada ne ritüel, ne gelenek, ne teoloji ne de bir ruhsal aşkınlık duygusu söz konusudur. Dinin en önemli boyutlarından birinin kutsal ile olan iletişimi sağlama ve güçlendirme olduğu düşünüldüğünde (Otto, 1958, s.112) medyanın bunu başarma ihtimali düşüktür. Örneğin insanların ekran karşısında herhangi bir programı izlerken hissettiği duygular ve bu programlara karşı hazır bulunuşluk düzeyi ile dinî bir programı izlerken hissettikleri arasında nasıl bir farklılık görülmektedir? Muhtemelen bu ikisi arasındaki farkın büyük olmadığı söylenecek, kişi dinî bir programdan herhangi bir programa rahatlıkla geçecektir. İşte medyanın sunduğu din bu yönleriyle kutsallığını ve derinliğini kaybetmiş bir içeriğe sahiptir.

Hal böyle iken, yukarıda sözünü ettiğimiz "Çocukta dinî kimliğin oluşumunda medyanın rolü nedir?" sorusu akla gelebilir. Medyanın çocuklar üzerinde büyük bir etkisi olduğu açıktır. Bu durumda dinî olgu ve sembollerin çocuğun dünyasını olumlu ve olumsuz yönde etkileyeceğini açıkça belirtmemiz gerekir. 'Medya çocuğun dindarlığı ve maneviyatı üzerinde oldukça etkilidir' (Bosacki vd., 2010, ss. 49-61) ve bu etki doğrudan dinî içerikli programlarda olduğu gibi dinin dolaylı sunumuyla da ilgilidir. Bize göre de, dinin sunumunda dolaylı bir yöntemin tercih edilmesi daha uygun gözükmektedir. Örneğin salt dinî olguların anlatımı pek çok insan için sıkıcı olabildiği gibi bir film ve sanatsal bir olguya eklenen anlatımlar izleyicinin ilgisini daha fazla çekebilmektedir. Bu bakımdan dinin sunumunda kutsallık ve derinlik aramak yerine dinî bir yaşam tarzının örnekleriyle yetinmek daha doğru görünmektedir.

2 İnsanların ibadetlere yada dini olgulara yönelik ilgisizliğini araştıran bir çalışmada katılımcıların büyük bir çoğunluğu (% 19.62) bu ilgisizliğin sebebini medyada dini olguların sunumuna bağlamaktadır (Bkz., Uygun, 1992, s. 54).

Çocuk Maneviyatı ve Dindarlığı

Bireyin yetişkinlikte sahip olduğu birçok nitelik temelde çocukluk döneminde kazanılır. Bilişsel gelişimde işlem öncesi dönemi başarılı bir şekilde atlatamamış bir çocuğun somut işlemler dönemine geçişi oldukça zordur. Başka bir ifadeyle erken çocukluk döneminde sosyal ve duygusal gelişim açısından güven duygusunu kazanamamış bir çocuğun yetişkinlikte sağlıklı ilişkiler geliştirmesi düşünülemez. Acaba benzer durum dinî gelişim açısından da aynı mıdır? Daha da önemlisi din sadece gençleri ve yetişkinleri ilgilendiren, belli bir yaşa gelince sahip olunan bir olgu mudur?

Dinî gelişim, Batı literatürü incelendiğinde, tıpkı bilişsel gelişim, sosyal gelişim gibi bütün gelişim alanları ile bağlantılı olarak başlı başına bir gelişim süreci olarak ele alınır. Yani dinî gelişim süreci kendine ait ilkeleri ve kritik bazı dönemleri olan, sağlıklı bir şekilde atlatılmadığı takdirde gelecekte kişinin dinî hayatında birçok olumsuzluğa sebep olabilecek bir süreci ifade eder (Ratcliff, (ed), 2004; Coles, 1990; Heller, 1986; Goldman, 1965; Harms, 1944). Çocuğun erken dönemlerden itibaren geliştirdiği birçok duygu doğrudan dinle de irtibatlıdır. Çocuk bu süreçte güvenebileceği, sığınabileceği ve şefkat görebileceği bir çevrede yetiştirme ihtiyacı duyar; karşılıksız sevgi ve adalet düşüncesini yöneltebileceği bir varlık arar. Bütün bu sosyal ve duygusal özellikler aslında dinle doğrudan ilgilidir. Bu dönemde çocuklar bütün öğrenmelere açık olduğu gibi dinî konuları da öğrenmeye aşırı istek duyarlar. Onların herhangi bir dinî konuya verdikleri ani tepkiler göz önünde bulundurulduğunda Sunden'in ifadesiyle *güvenli dinî aktarım* rol modellerden öğrenme yoluyla gerçekleşir (Nils, 2004, s. 87). Açık ki; çocuğun en önemli öğrenme kaynağı kendisine sunulan rol modellerdir.

Yaklaşık altı yaşlarından itibaren güven arayışıyla beraber kültürel kodların etkisiyle çocuk yeni bazı kurumsal öğrenme süreçlerine dâhil olur. Bilişsel gelişimle ilişkili olarak çocukta dinî alanlara yönelik ilgi daha gerçekçi hale gelir ve bazı dinî kavramlar çocuğun gündelik konuşmalarına yansır. Aile, sosyal çevre ve okul dinî gelişimde temel faktörler olarak yerlerini korur. Ancak çocuk dindarlığında birincil faktör olarak aile etkin konumunu sürdürmekle beraber (Bosacki vd., 2003, s. 58), son yıllarda medya bu rolü paylaşmaya başlamıştır.

Çocukluk dönemi din olgusunu yetişkinlikten farklı olarak dört ana başlık altında inceleyebiliriz. Bunlar; kolay inanırlık, ben merkezci yönelim, antropomorfik yaklaşım ve spontane gelişimdir (Ratcliff & Nye, 2006, s. 473; Köylü, 2004, ss.137-154). Çocuk dindarlığı açısından, özellikle erken çocukluk döneminde çocuk din hakkında kendisine anlatılan her

şeye inanmaya hazır ve isteklidir. Özellikle duyularının ötesinde yer alan soyut varlıklar konusunda kendilerine anlatılan şeylere hemen inanır, bu konularda sürekli sorular sorar ve büyük bir merakla yeni öğrenmeler edinmenin yollarını arar. Bu anlamda çocuk dindarlığı yetişkinin sunduğu dinî model temeline dayanır. Bu modelin davranışları, telkinleri ve her şeyden önemlisi dinî nitelikli davranışlarındaki samimiyet çocuğun dinî alana dâhil olmasını temin eder. Özellikle erken çocukluk döneminde çocuğun bu tür davranışları benimseyerek kendisine verilen yanıtlara hemen inanması ve herhangi bir sorgulama ihtiyacı hissetmemesi sebebiyle konunun gerçek yada hayali, somut veya soyut olmasının bir önemi yoktur (Starbuck, 1908, s. 189)

İkinci olarak çocuğun benmerkezci yönelimi dinî gelişim açısından oldukça önemlidir. Çocuk yaklaşık yedi yaşlarına kadar baskın bir şekilde ve olgunlaşmaya bağlı olarak da ileri yaşlarda kendisini her şeyin merkezine koyma eğilimdedir. Allah çocuğun ihtiyaçlarını karşılayan, onu seven, her an ona yardım eden, güneşi, yıldızları kendisi için yaratan, aile ve çevresini var eden bir varlık şeklinde tasavvur edilir (Özbaydar, 1970, s. 12; Piaget ty, s. 202). Çocuk dindarlığında benmerkezcilik evrendeki her şeyin kendisi için yaratıldığı ve bunun da büyük oranda Allah'ın gücüyle gerçekleştiği şeklindedir. Ancak bu, çocuğun bütünüyle egoist bir yönelim taşıdığı anlamına gelmez. Çocuk bu dönemde yalnızca başkalarının bakış açısını hesaba katmadığı için henüz özgeci bir bakış geliştirememiştir.

Üçüncü olarak çocuk dindarlığı antropomorfik bir nitelik arz eder. Yaratıcıya veya soyut varlıklara insanî nitelikler yükleme ve bu yönde açıklamalara yönelme şeklinde tanımlayabileceğimiz antropomorfizm, yaklaşık sekiz yaşlarına kadar ileri düzeyde gözlenirken on yaşlarından itibaren bu düşünce biçiminde gerilemeler yaşanır (Goldman, 1964, s. 3, 54). Çocuklar yaratıcının varlığı ve niteliği konusunda problem yaşadıklarında veya bu yönde bazı zihinsel arayışlara yöneldiklerinde muhtemelen, önceden şahit oldukları ve deneyimledikleri düşünce kalıplarını kullanacaklardır. Çünkü Piaget'nin de belirttiği gibi, öğrenmenin en temel araçlarından biri şema geliştirme ve mevcut düşünce kalıplarından hareketle yeni öğrenmelerin gerçekleşmesidir. Her ne kadar çocuğun Allah tasavvuru başlangıç düzeyinde bazı somut nitelikler taşısa da, bu tasavvur çocuğun kutsallık hissine zarar vermez. Çocukta Allah tasavvurunun dinî gelişim açısından büyük bir önemi vardır. Bu tasavvurun somut niteliklerinin çocuğun dinî gelişimini olumsuz etkileyeceği yönündeki kaygıların bilimsel açıdan bir kıymeti yoktur. Bu konuda yapılan araştırmalar çocukta Allah tasavvurunun gelişiminde bu düşünce şeklinin bir basamak olduğu ve çocuğun bu süreçten geçmesi gerektiğini açıkça göstermektedir (Allport, 2004, s. 48-50; Fowler,

2004, ss. 405-421, s.412). Dinî gelişimin başlangıç düzeyini temsil eden bu aşama mutlaka geçilmesi gereken temel bir süreçtir. İslam kültürü ve eğitim anlayışı çocuğun Allah tasavvurunun mümkün olduğunca erken yaşlardan itibaren soyut Allah tasavvuruna dönüşmesini öngörür (En'âm Sûresi, 6/103). Ancak Hıristiyan kültüründe somut birçok imgenin yer alması, örneğin yaratıcı için baba metaforunun sıklıkla kullanılması bu tasavvurun soyut bir Allah inancına dönüşmesine mani olmakta veya bunu geciktirmektedir.

Dördüncü olarak, çocuğun dinî tecrübe alanı onun sosyal çevresine bağlı olarak sürekli genişler ve çocuk bu çevre ile kendiliğinden bir inanç etkileşimi içine girer. Bu durumda çocuk, ebeveynler istemese bile, kaçınılmaz bir şekilde dinî konulara muhatap olur. Çünkü cennet, cehennem, ölüm, ruh, melek ve kader gibi kavramlar çocuğun zihin dünyasını meşgul ederken bunlara yönelik ilgi, merak ve yeni arayışlar da kendini göstermeye başlar. Çocuklar her şeyden önce dinle ilgili kavramları bilmek ve anlamak isterler. Bunu da imkânları ölçüsünde gerçekleştirmeye ve eksik yönleri farklı kaynaklarla tamamlamaya çalışırlar (Yavuz, 1983, s. 70). Bu arayış süreci sonunda çocuk kültürel inanç unsurlarıyla karşılaşır, böylece kurumsal dinle tanışmaya başlar.

Çocuk dindarlığının bu niteliklerinin yanı sıra yine çocuk maneviyatının Batı literatüründe öne çıkan bazı özellikleri söz konusudur. Bunlara kısaca değinecek olursak;

1. İlişkilere dayalı yaşam. Modern dünyanın sunduğu enstrümanlar bireyselleşmiş bir yaşam biçimini ortaya çıkararak çocuğu büyük oranda çevreden soyutlamakta ve onu kendisiyle baş başa bırakmaktadır. Ayrıca çıkara dayalı ilişkiler, şiddet ve materyalizm gibi olgular çocuğu büyük oranda olumsuz yönde etkiler. İşte çocuk maneviyatı diğerleriyle kurulan ilişkiyi ön plana çıkararak çıkar ilişkisi yerine karşılıksız bir ilişki tarzını geliştirmeyi hedefler.
2. *Zafiyet ve kırılabilirlik içerisinde yaşama*. Kutsal metinlerde belirtildiğine göre Allah bazı topluluklarda peygamberler seçmiş, onların çocuklukları ise büyük oranda problemlerle, zafiyet ve çaresizlik içinde geçmiştir. Günümüz çocuklarının da aslında büyük bir çoğunluğunun aynı problemlerle karşılaştıkları düşünülebilir. İşte çocuk maneviyatının ikinci önemli yönü, çocukluğa teolojik bir bakış açısı geliştirmek, yani kutsal metinlerdeki örneklerden hareketle çocukluğun problemlerini çözmeye çalışmaktır.
3. *Oyun ve yaratıcılık içinde yaşama*. Çocuğun duygusal gelişiminin önemli yönlerinden biri de yaşamın bütününe 'oyun'un yerleştirilmesidir. Ayrıca

dinî kavramların anlaşılması ve içselleştirilmesinde oyun bir eğitim yöntemi olarak kullanılmaktadır. Bir yöntem olarak manevî gelişimde oyun birçok modern eğitim yaklaşımında okullarda uygulanmaktadır (Hyde, 2011, ss. 341-353).

4. *Açık görüşlü olma ve umutla yaşama.* Çocukların mistik yeterlilik konusunda yetişkinlerden daha istekli ve donanımlı olduklarına dair pek çok araştırma söz konusudur. Ayrıca dinî düşünce tarzının dogmatik bir baskı unsuruna dönüşmediği takdirde düşünceyi harekete geçirme, bilişsel ve duygusal gelişime katkıda bulunma gibi fonksiyonları da vardır. Bu anlamda çocuk maneviyatı mistik yeterliliklerle çocuğun dinî birçok kavram konusunda kendi bakış açısını geliştirmesine de imkân tanır (Oruç, 2013; Mountain, 2011; Schweitzer, 2006; Hull, 1997).

Çocuk dindarlığı ve maneviyatı konusundaki ana vurgulardan sonra bu bölümde son olarak çocuklar için geliştirilebilecek bir din diline vurgu yapmak yerinde olacaktır. Öncelikle din dili kavramına açıklık getirmek gerekir.

Din dili özü itibarıyla teolojik dilden farklıdır. Din dili kavramıyla, Arapça'nın Müslümanlar için kutsal ifade eden bir dil olması veya ilahiyatçıların ve teologların geliştirdikleri teknik dil kastedilmez. Bunun ötesinde 'vahiy', 'peygamber' ve 'Tanrı' gibi kavramların belli bir anlamda kullanılması, o ifadenin dinî bir ifade olmasını sağlamayabilir. Örneğin 'Müslümanlar Hz. Muhammed'in resul olduğuna inanırlar' gibi bir cümle doğrudan bildirme kipi olduğu için dilin dinî kullanımıyla hiçbir ilgisi olmayabilir. Bunlar en fazla dinin akademik incelemelerinde kullanılan ve bunun ötesine geçmeyen ifadelerdir. Oysa dinî öğretiler birtakım tarihi öğretilere dayanırlar; ama mahiyetleri gereği bu iddialarının ötesine uzanırlar. Yani bir ifadenin dinî olabilmesi için, onun salt tarihsel ve antropolojik bir ifade olma düzeyini aşmış, inanç bağlamında bir rol oynaması ve kanaate dayanan bir dil olma özelliği taşıması gerekir. Daha açık söylemek gerekirse, ifadenin, her şeyden önce, normal bağlamlarda hayata karşı çok kapsamlı ve temel bir tutumu dile getirmesi ve bu durumu çağrıştırmaya özelliğe olması; ikinci olarak da bu tutumun nesnesinin bir bağlanma ve teslimiyet nesnesi olması gerekir. Kısaca din dili inananın anlayışlarını yöneten ve hayatlarına yön veren temel bakış açısı ve tutumları dile getiren bir dildir (Koç, 1998, s. 16-17).

Din dili herhangi bir dinî kavramın veya dinî bir anlatımın salt aktarımı veya anlatımda kullanılan teorik ve akademik bir dil değildir. Aksine çeşitli bakış açılarından, belli bir hayat ve düşünce tarzına dayalı kanaat, tutum ve gerçekliği ne olarak gördüğümüze ilişkin kavrayışların belli bir dilde, belli

kurallar çerçevesindeki ifadesidir. Bu bakımdan din dilinin muhtevasını değerlendirmeye yönelik bir faaliyet, dinî ifadelerin nesnel karşılıkları ve anlatımlarının ne olduklarının belirlenmesi kadar bu dilin kişinin temel tutum ve bakış açısını yansıttığını da göz önünde bulundurmaya zorundadır (Koç, 1998, s. 27). Yani din dili hem kişinin psikolojik olarak söz konusu dinî ifadeye yönelik bir tutumunu hem de bu ifadeye ait bir hakikat iddiasını dile getirmek durumundadır. Bunu da ifadenin kullanıldığı bağlamı ve dinin kendi dünyası içerisindeki kullanımıyla daha açık bir şekilde ifade edilebileceğini söyleyebiliriz. O halde böyle bir kullanımda özellikle çocukların dinî kavramları bu bağlamda algılamaları mümkün müdür?

Çocuk din dilinin özellikle erken çocukluk döneminden itibaren yetişkinlerden farklı olarak daha fazla öznel değerlendirme ve hakikat iddiası taşıdığını söyleyebiliriz. Çünkü çocuk dindarlığının başta gelen özelliklerinden biri kolay inanırlık ve kendilerine anlatılanları ileri düzeyde sorgulamadan kabul etmeleridir. Bu durum beraberinde din dilinin iki önemli unsuru olan kişisel bir tutumu yansıtmaya ve mutlak bir hakikat iddiası taşıma konusunda çocukların daha istekli olduklarını gösterir. Dinî gelişim dönemlerini inceleyen araştırmalar, çocukların kullandıkları dinî ifadelerle, gerçekleştirdikleri dinî içerikli sohbet ve konuşmaların aslında onların din dilini etkili bir şekilde ve bir inanca dönüştürerek kullandıklarını göstermektedir (Ashton, 2000, s. 67). Burada söz konusu araştırmaların büyük oranda Hıristiyanlığın egemen olduğu ve yine oldukça erken yaşlardan itibaren okullarda din eğitimi derslerinin verildiği çevrelerde yapıldığını hatırlatmamız gerekir. Sonuç olarak din dili çocuğun birinci derecede kendisini ilgilendiren konuları kendi kavramsallaştırmaları ile belirli bir tavır ve hakikat iddiasıyla ortaya koymasındır. Bu ise çocukların kendi teolojik yaklaşımlarını geliştirmeleri ile mümkündür.

Çocuk Medyalarında Dinin Doğrudan ve Dolaylı Sunumu

Medya inanç ve değer yargılarının oluşması ve yeni davranışların kazanılmasına oldukça karmaşık bir rol üstlenmektedir. Medyanın içeriği bunların gelişme istikameti açısından fevkalade önemlidir (Barry vd., 2012, ss. 66-78). Bu bağlamda medya bütün boyutlarıyla çocukların dünya görüşlerini ve değerlerini şekillendirmede etkili araçlardan biri haline gelmiştir (Cheung, 2006, s.513). Bu etki büyük oranda çocukların his, düşünce, değer ve davranışlarında yavaş ve fark edilmeden gerçekleşir (Rossiter, 1999, s.208). Çünkü henüz hayal ile gerçeği ayırt edemeyen, büyük oranda gördüklerinin etkisiyle bir dünya kuran çocuğun kişilik gelişimi, benlik oluşumu ve kültürlene gibi eğitim süreçleri medyanın etki

alanı ile doğrudan ilişkilidir. Bu bakımdan medyadaki davranış kalıpları, düşünce tarzları ve model olabilecek kişilerin genel özellikleri çocuğun dünyasında önemli bir yer tutmaktadır (Oruç vd., 2011, s.283). Bu etkilenmenin çocuk dindarlığı ve maneviyatını ilgilendiren boyutu, dinin medyadaki sunumu ile doğrudan ilgilidir. Çünkü klasik aile-çocuk-sosyal çevre etkileşimi, özellikle ailenin güçlü olmadığı çevrelerde medyanın tartışmasız baskınlığıyla sonuçlanmaktadır. Ailenin güçlü olduğu yapılarda ise pozitif medya kullanımının dinî inanç ve pratikler konusunda olumlu etkiler sağladığı yönünde bazı veriler söz konusudur (Barry vd., 2012, s. 69). Yani çocuk-ebeveyn ilişkisinin güvene dayalı olduğu ailelerde, medya kullanımı büyük oranda çocuğun gelişimine pozitif etki ederek çocuklarda özgeci değerlerin gelişimine katkı sağlamaktadır. Ancak böyle bir ilişki tarzının geliştirilemediği ailelerde medyanın hâkimiyeti söz konusu olmaktadır.

Biz burada dinin çocuk medyasındaki sunumu bakımından doğrudan ve dolaylı sunum örnekleri üzerinde duracağız. Sözümlü edeceğimiz dinî sunum, ilk bölümde ele aldığımız, medya din ilişkisinin belirli yönleriyle daraltılmış, kutsallık vurgusu büyük oranda bilişsel ve duygusal düzeye indirgenmiş dinî sunum örnekleri çerçevesinde olacaktır.

Çocuk dindarlığı ve maneviyatının öngördüğü çocuk programları ve din dilinin kullanımı Avrupa ülkelerinde oldukça gelişmiş bir düzeyde iken ülkemiz medyasında henüz başlangıç düzeyindedir. Bu konuda Avrupa ülkelerinden iki örnek vermek mümkündür. Bunlardan ilki kutsal kitapların çocuk din diline aktarılması ve çocukların kendilerini ifade edecekleri veya kendilerini bulabilecekleri yazılı medya ile ilgilidir. Çocuk dindarlığının en önemli yönlerinden biri şüphesiz çocuğun kutsal ile buluşmasını sağlayacak enstrümanlar geliştirmektir. Din felsefecisi Otto (1991, s. 8) kutsalın insanda *a priori* bir kategori olarak var olduğunu ileri sürer. Onun bu tezinin din eğitimi uygulamalarındaki karşılığı ise erken yaşlardan itibaren kutsal kitap ve kutsal mekânlarla buluşmasını temin etmek gibi çocuğun birinci derecede tecrübe edeceği fırsatlarının oluşturulmasıdır. Kutsal kitap genel itibarıyla yetişkinlere yönelik bir kitaptır, ancak bu durum onun çocuklarla buluşmasına mani değildir. Bu konuda özellikle Hıristiyanlığın yaygın olduğu ülkelerde çok sayıda çalışma yapılmıştır. Sadece İncil üzerinde yapılan çalışmalara baktığımızda bile gelişim basamaklarına göre hazırlanmış yirminin üzerinde farklı İncil örnekleri olduğunu görürüz. Bebek incili, okul öncesi incili, çocuk incili sadece bunlardan birkaçıdır. Bunların dışında hazırlanan dinî içerikli materyallerin sayısı burada sayamayacağımız kadar çoktur. Söz konusu dinî materyaller başta İngiltere ve Almanya olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde din eğitimi derslerinin

başladığı erken çocukluk döneminden itibaren belli bir bütünlük içerisinde ve eğitim sistemi ile entegre bir şekilde verilmektedir.

Çocuk medyalarında dinin doğrudan sunumuna ilişkin diğer bir örnek ise BBC'nin 1940'lı yıllardan itibaren savaş yıllarında uygulamaya koyduğu ve 1960'lı yıllara kadar devam eden 'Çocuk Saati Duaları' programıdır.³ Bu program eğitimin önemli enstrümanlarından biri olarak İngiliz okulları ve medyasında dinin İngiliz hayat tarzını devam ettirmedeki rolüne vurgu yapar. Bu programda hem okullardaki din eğitimi hem de medyada dinin temsili 'İngiliz halkının geleneksel Hıristiyan karakteri' çerçevesinde şekillenmiş ve 'dinî yayınlar pedagojik amaçların yanı sıra Hıristiyanlığı temsil etme' (Parker, 2010, s. 661) fonksiyonunu üstlenmiştir. Aynı zamanda çocuğun ailesiyle birlikte din eğitimine dâhil olması ve dinî duyarlılığının geliştirilmesini hedeflemiştir. Programla ilgili olarak yapılan değerlendirmelere bakılacak olursa, çocuklara dinî bir deneyim kazandırdığı ve yetişkinlerden farklı olarak çocuklar için yapılan pedagojik bir programın mevcut din eğitimi anlayışında da bazı pozitif değişikliklere yol açtığı gözlenmiştir (Parker, 2010, s. 675).

Kısaca değindiğimiz bu iki örnek dinin doğrudan sunumuyla ilgilidir. Örnekler incelendiğinde konunun muhataplarının büyük oranda dine ilgi duyan insanlar olduğu görülür. Yani dinin doğrudan sunumu birinci derecede dinî alanla ilgili olan, dinî bilgi aktarmayı hedefleyen, mesajını açık bir şekilde iletmeye çalışan bilgilendirme, heyecanlandırma ve bilinçlendirme amaçlarına yöneliktir. Bunlara doğrudan dinî kişiliklerin hayatını inceleyen, belgesel ve din eğitimi amaçlı diğer yayınları da ekleyebiliriz.

Dinin dolaylı sunumuna dair örnekler gelecek olursak, bu konuda medyada doğrudan dinî bir sunum ve ima yerine dolaylı olarak mesajını alt metinlerde sunan, sembolik ifadelerin gücünden faydalanan ve böylece izleyiciye fark ettirmeden belli bir hayat tarzını idealleştiren bir sunum söz konusudur. Bu tür sunumda doğrudan herhangi bir konuyu dine dayandırma veya dinî propaganda yapma söz konusu değildir. Ortak insanî değerlerin sunumu veya doğa olaylarının anlatımı gibi dinî alanlarla da yakından ilişkili olabilen konuların sunuluşu buna örnek gösterilebilir. Çocuk maneviyatı açısından

- 3 Children's Hour Prayers, BBC'nin eğitim programlarında öncülüğü üstlendiği ve Hıristiyanlığın İngiliz kimliğinin bir parçası olarak düşünüldüğü bir dönemde çocuklar için düzenlenen kısa bir dua programıdır. Bu program 1960'lara kadar yaklaşık 20 yıl devam etmiştir. Program çocukların dua kültürünü belli bir olgunluk düzeyine kadar geliştirme, dini deneyimlerine değer verme ve güvenli bir iletişim kurma temelleri üzerine kurgulanmıştır (Bkz., Parker, 2010, s. 659).

düşünüldüğünde alt metinlerde veya satır aralarında dinî alana vurgu yapan, örneğin dağların uçsuz bucaksız görüntüsü maneviyatın ana unsurlarından biri olan sonsuzluğa işaret ederken, bir çöldeki sessizlik veya yalnızlık manevî alanla ilişkilendirilebilir.

Ülkemizdeki çocuk medyalarında özellikle Avrupa ülkelerinden ithal edilen programlarda dolaylı dinî sunum örneklerinin etkili bir şekilde yapıldığı görülür. Ancak bu programların çoğu Hıristiyan inancı temeline dayanmaktadır. Bu bakımdan mevcut çocuk programlarının İslamî esaslar ve değerlerle uyumlu olduğunu söylemek güçtür. Örneğin genelde bütün dinler, özelde ise İslam dini temel olarak bir yaratıcı fikrinden hareket etmekle birlikte bu yaratıcının nitelikleri dinlere göre farklılık arz eder. Mesela Hıristiyanlıktaki Tanrı fikri etrafında gelişen birçok ifade, sembol ve benzetmenin İslam dini açısından kabul edilmesi mümkün değildir. Ayrıca büyüsel ve mitolojik unsurlar, olağanüstü güçlerle donanmış her şeyi anında yapabilen çizgi kahramanlar, birbirleriyle savaşan tanrılar veya yüzyıllarca hiç ölmeden yaşayan varlıklar aslında özü itibarıyla İslam inancı bakımından kabul edilemez. Benzer bir durum Hıristiyanlıkta sıklıkla somutlaştırılan melek inancında da söz konusudur. Kilise duvarlarında yer alan kanatlı melek figürleri, büyük oranda da aşk, cinsellik gibi konularla ilişkilendirilen resim ve heykeller, hemen her programda görülebilecek dinî semboller İslam inancına uygun değildir. Oysa bütün bu figürler Batıdan alınan çocuk medyalarında çokça yer almaktadır. Bunlar Hıristiyan inancı bakımından bir problem teşkil etmediği gibi dinin dolaylı sunumunu da gerçekleştirmiş olur. Dinî gelişim alanında yapılan araştırmaların odak noktasında Allah inancı vardır ve dinin sunumu büyük oranda bu çerçevede gerçekleştirilir. Dinî gelişim teorisyenlerinden David Elkind salt bir yaratıcı Tanrı fikrinin ancak sembollerle ve bu yöndeki arayışlarla anlam kazanacağını belirtir (Elkind, 1970, s. 39). Hıristiyanlıktaki somut sembollerin aksine İslam'da Allah'ın 'Hiçbir beşeri görüş ve tasavvur tarafından kuşatılamayacağı' (En'am Sûresi, 6/103) ilkesi özellikle vurgulanır. Bu bakımdan İslam'da somut semboller veya doğrudan Yaratıcının zatına yönelik örneklerden ziyade yaratılan şeyler üzerine vurgu yapılır. İslam'da Allah fikri onun evrendeki kesintisiz işlevinin sonuçlarının gözlemlenmesi yoluyla anlatılır ve semboller bu çerçevede oluşur (Esed, 2002, s. 1059).

Din dili daha ziyade dolaylı dinî sunumda ve sunumun biçiminde kendini gösterir. Bu dil özellikle çocuklar üzerinde yavaşça, fark edilmeden, belirli hayat tarzlarını meşrulaştırma ve idealleştirme eyleminde ortaya çıkar. Dinî sembol ve kişilikler dolaylı olarak bilinçaltını yönlendirmeyi hedefler. Örneğin ülkemizde gösterimi yapılan birçok film ve dizide Hıristiyan din

adamları dünyanın ve insan hayatının geleceğine dair kritik zamanlarda yahut insanların çaresiz, mutsuz, endişeli olduğu durumlarda mucizevî bir kurtarıcı olarak ortaya çıkar ve problemi daha makul bir düzeyde değerlendirerek akışı iyi yönde etkiler. Aynı şekilde Hıristiyan bir aileyi konu eden yayınlarda da büyükten küçüğe tüm aile bireyleri birer iyilik, dürüstlük, yardımseverlik ve çalışkanlık örneği olarak sunulur. Ailede herkes sorumluluğunu bilir; bir arada bulunulan zamanlarda dinî ritüeller beraberce gerçekleştirilir; yemek öncesi veya uyumadan önce belirlenmiş dualar yapılır, pazar günlerinde ise dinî sorumluluk bilinciyle dinî ayinlere katılmak üzere kiliseye gidilir ve ilahiler okunur (Bahadır, 2005, s. 581). Böyle bir modelleme aslında çocuğa dinî bazı değerlerin kazandırılmasında en etkili dolaylı dinî sunumlardan biridir. Açık ki; çocuk idealleştirilmiş bir dinî yaşam tarzının kendisine dayatıldığının farkında bile değildir.

Bu konuda ülkemizde yapılan programlara bakacak olursak, Hıristiyanlık için tasvir ettiğimiz yaşam tarzının aksi yönde bir durumla karşılaşırız. Türkiye'deki yerli yapımların büyük bir bölümü yukarıda Hıristiyan hayat tarzını idealleştiren yaklaşımlar bir yana, mevcut dinî ve kültürel hayatı temsil etmekten oldukça uzaktır. Yani Batıdaki toplum sorunlarını ve insanların kişisel dramlarını çözmeye çalışan barışçı rahibin İslam toplumlarında bir karşılığı yoktur (Özkök,2003). Çocuklar tarafından sıklıkla ve büyük çoğunlukla eğlence amaçlı izlenen birçok filmde de dinî semboller veya dinî kişilikler çoğu zaman bir alay konusu olarak sunulur. Bunun yayın ilkeleri açısından hiçbir dayanağı yoktur. Bu tür mesajlar dinî bilgisizlik veya kasıtlı ideolojik yaklaşımlar yüzünden genel kategorilere dönüşerek zihinlere kazanmakta ve toplumda saygı duyulan dinî sembol, kişi veya kurumlar aşındırılmaktadır. İşte çoğu kez bir magazin veya eğlence örgüsü içerisinde sunulan bu temalardan en büyük zararı gören çocuk maneviyatıdır (Enderun, 2008, s. 115-148; Menekşe, 2005, s. 63).

Çocuğun davranışlarını açıklayabilmek için, çocuğun yetiştiği çevrede gördüğü 'model davranışlar'a bakmak gerekir (Cüceloğlu, 2002, s. 334). Albert Bandura (1989, s. 1175) insan davranışlarının neredeyse tamamının gözlemlene ve model alma yoluyla şekillendiğini belirtir (Krohn vd., 1979, s. 636). Ona göre bu süreç üç aşamadan oluşur. Bu aşamalar şöylece sıralanabilir: Birçok uyarandan gelen özellikleri alma, bu bilgileri bileşik kurallarla bütünleştirme ve bu kuralları yeni davranış kalıpları geliştirmek için kullanma (Kağıtçıbaşı, 2005, s. 275; Bandura, 2001, s. 275). Gelişimin henüz başlangıcında çocuğun rol modeller araması ve bunlar aracılığıyla kendi kişiliğini kazanması özdeşim kurabileceği örnekler aracılığıyla sağlanır. Çocuk bu özdeşim kurma işlemi sırasında benimseyeceği ve bir hayat tarzına dönüştüreceği her şeyi çevreden edinir. Bu etkilene

sürecinde şüphesiz aile temel bir yere sahiptir. Aile aynı zamanda medyanın etkilerini pozitif çevirme konusunda da etkili bir kaynaktır.⁴

Bocaski'ye göre medyanın çocuklar üzerindeki etkisini olumluya çevirme konusunda aile başı çeker. Aile popüler kültürün medya araçlarındaki programları üzerine evde bazı tartışmalar açarak çocuğu pasif alıcı durumundan kurtarmaya çalışır (Bosacki vd., 2010, s. 51). Bu bakımdan medyadaki dinî sunumların açıklanması, tartışılması, düzeltilmesi veya yorumlanması büyük oranda ailenin sorumluluk alanına girer. Özellikle dinî açıdan problemli bir durum karşısındaki ebeveyn duyarlılığı bazı olumsuz etkilenmelerin önüne geçebilir. Çocuğun ekranda gördüğü her şeyi, özellikle erken çocukluk döneminde, doğru olarak kabul etmesi, -bunlara mitolojik, hayali, kurgusal programlar da dâhildir- çocukla güvene dayalı bir ilişki kurulmasıyla önlenir. Başka bir ifadeyle, medyanın 'çocuk bakıcılığına' (Sartori, 2004, s. 26) dönüşmemesi için asıl sorumluluk büyük oranda aileye düşer. Din eğitimci John M. Hull (1997, s. 8), bu konuda çocukla yapılan konuşmaları 'teolojik konuşmalar' olarak isimlendirir. Hull, Otto'nun kutsal temele alan yaklaşımından hareketle, çocuğun kutsala yüksek düzeyde ilgi duyduğunu bu yöndeki konuşmaların da çocuktaki kutsallığı geliştireceğini ifade eder. Bu bakımdan çocuk dindarlığının temeli çocuk-ebeveyn iletişimini açık tutmaya ve bu açık iletişimi medya ile desteklemeye dayandırır.

Dini Gelişimde Medyanın Etkisi

Medya günümüzün bir realitesi olarak etki alanını her geçen gün arttırmaktadır. Medya diğer birçok alanda olduğu gibi dini gelişim ve din eğitimi konusunda da en önemli aktörlerden biri olmuştur. Bu durum medyanın din ile olan ilişkisini yeniden ele almayı gerektirmektedir. Özellikle son otuz yılda doğan hiç kimsenin medyasız bir yaşamının olmadığı, her an medya unsurları ile karşı karşıya oldukları düşünüldüğünde, meselenin çok daha önemli olduğu söylenebilir.

Batılı ülkelere baktığımızda, özellikle Katolik Kilisesi medyayı "Tanrı'nın bir hediyesi" olarak görmektedir (Soukup, 2005, s. 236). Bu yaklaşımın temelinde medyanın iletişim sağlama, birlik kurma, kutsala yönlendirme gibi imkânları barındırıyor olmasının payı büyüktür. Her ne kadar medyaya

4 Son dönem araştırmaları çocuğun dinî sosyalleşmesinde ailenin özellikle annenin etkisine vurgu yapar. Anneler modern çağda da evin ve inancın koruyucusu olarak yerini korurlar. Bu anlamda kadınların erkeklerden daha dindar, annelerin de çocuğun dinî gelişiminde babadan daha etkili olduğu belirtilir (Bkz., Ream & Savin-Williams, 2003, s.54; Cheung, 2006, s. 506).

konu olmuş herhangi bir dini olgunun popülerlik, ticari amaçlar, izlenme oranları gibi kaygılar ile dini olguları kutsallık hissinden soyutladıkları yönünde güçlü eleştiriler olsa da (Postman, 2012, s.163), günümüz koşullarında dinin medyada sağlıklı bir zeminde sunulmasının önemi açıkça ortaya çıkmaktadır. Çünkü günümüzde medyanın belirli bir kültür ve hayat tarzını destekleme ve yayma gibi bir fonksiyonu söz konusudur. Hatta bu yönde çalışmalar yapılmadığı takdirde geleneksel dinlerin birçok açıdan aslı özelliklerini kaybedeceği, ana-baba ve öğretmenlerin kendilerini daha derin bir sorunun içerisinde bulacakları şeklinde bazı tahminler yapılmaktadır (Christians, 2002, s. 38; Hoover, 2013, s. 221; Köylü ve Oruç, 2017, s. 162; Streib, 1997, s. 50; Şirin, 2016, s. 115). Bugün medya araçları gerçekten insan hayatının vazgeçilmez unsurları arasına girmiştir. Öte taraftan medya araçlarının din eğitimi alanında etkin bir şekilde kullanılmaması böyle bir imkândan din eğitimi mahrum bırakacaktır yahut tam aksine yanlış dini mesajların izleyiciye sunulması din eğitimi olumsuz etkileyecektir.

Medyanın çocukların davranışları üzerindeki etkileri konusundaki literatür incelendiğinde çalışmaların genelde iki açıdan konuyu ele aldıkları görülür. Bunlar, doğrudan şiddet, saldırganlık, cinsellik veya gerçek dışı davranış özellikleri gibi olumsuz etkileri inceleyen çalışmalar ile dil gelişimine katkı sağlama, empati kurma gibi olumlu etkiler üzerinde duran çalışmalardır (Wilson, 1991, s. 227-228). Ancak bu çalışmalar daha çok boylamsal değil, kesitseldir. Yani hayatın belli bir anı yahut kesiti üzerinde yapılan çalışmalar olup aynı örneklem grubu üzerinde uzun yıllar yapılan (boylamsal) incelemeler değildir. Bu sebeple medyanın olumsuz etkilerine maruz kalmış çocukların ergenlik ve yetişkinlik yıllarında aynı davranışları gösterip göstermediği henüz bilinmemektedir.

Bununla birlikte sosyal öğrenme konusunda yapılan araştırmaların özellikle şiddet konusunda, bizlere sağladığı pek çok veri vardır: “Fiziki olarak çocuklarını cezalandırma eğiliminde olan anne babaların çocukları da diğerleriyle olan ilişkilerinde bu davranış modelini yansıtırlar. Şiddet eğilimli ve suistimal edilmiş çocukların ebeveynlerinin genelde fiziki ceza uygulayan ebeveynler olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu tür ailelerde yetişen çocukların hepsi aynı özellikleri kendi çocuklarına yansıtmasalar bile, bunlardan % 30’unun kendi çocuklarını da suistimal ettikleri ve onlara kötü davrandıkları görülmüştür. Aile içinde çoğunlukla şiddet, şiddete yol açmaktadır.” (Myers, 1993, s. 435). Ailede şiddete şahit olan veya şiddete maruz kalan çocuğun bu yöndeki davranışının pekiştiği ortam medya olmaktadır. Medya, ailedeki herhangi bir davranışı olumsuz bir şekilde pekiştirdiğinde olumsuz davranışın gelişme ihtimali daha da yükselmektedir. Başka bir deyişle, aile ortamındaki olumsuz davranışlar

medya ile pekiştirilmektedir. Diğer taraftan medyanın olumsuz etkileri de aile ve yakın çevre içerisinde en aza indirilebilmektedir. Bu bakımdan sağlam bir aile, çocuk-medya ilişkisinde belirleyici bir rol üstlenmektedir. Konunun dini gelişim ile ilgili olan kısmına gelince, benzer süreçler burada da işlemektedir. Aile ortamının dini atmosferi, dış dünyada herhangi bir pekiştireç ile karşılaşılırsa o davranışın kazanılması hızlanır ve ergenlikten itibaren kalıcı hale gelme ihtimali artar.

Din eğitiminde medyanın kullanılmasındaki en önemli süreç, medyadan öğrenme ve medyayı öğrenme şeklinde kategorize edilebilir. Medyadan öğrenme medya içerikleri ile ilgili bir konu iken medyayı öğrenme doğrudan kişinin kendisi ile ilgili bir konudur. Din eğitimi açısından medyayı öğrenme ‘medya etkilerini kabul ya da ret etme kabiliyetini’ (Lee, 1988, s. 202) kazanmadır. Bu kabiliyetin kazanılmasının medya araçlarının ailedeki fonksiyonu ile yakından ilgisi vardır. Eğer medya, iyi bir ‘çocuk bakıcısına’ dönüşmüş veya aile bireylerinin vakit harcadıkları bir alternatif olarak görülmüş ise, çocuklardan medyayı kullanmayı öğrenmek beklenemez (Wallinga ve Skeen, 1988, s. 44-45). O halde hem genel eğitimde hem de din eğitiminde medyanın etkileri konusu ele alınırken, ilk açıklığa kavuşturulması gereken konu medya araçlarının ailede işgal ettikleri yer olacaktır.

Aile yapısal birçok değişiklik geçirmekle birlikte, hala çocuklar için temel koruma rolünü sürdürmektedir. Medya açısından ailenin koruma rolü, medya içeriğinin düzenlenmesi konusunda talepkâr olmak, medya içerikleri hakkında çocuklarla konuşma süreçlerini açık tutmak, yanlış davranış örneklerini tartışmak ve olumlu davranışları pekiştirmektir. Bütün bu sürecin anahtar kavramı, çocukla iletişim halinde olmak ve çocuğun karşılaştığı medya içeriğini kolaylıkla ailesi ile konuşabileceği bir ortam oluşturmaktır.

Ailenin rolleri dışında dini gelişim açısından konunun doğrudan çocuk medyası ile ilgili yönünü ele alacak olursak şu soruyu sormamız gerekir: Çocuklar medyadaki dini içeriği doğrudan mı almaktadır, yoksa bunu çevresel faktörlerle ilişkilendirerek mi kabul etmektedirler? Bu sorunun cevabını daha iyi verebilmek için iki farklı sunum şeklinin muhtemel etkilerini değerlendirmekte fayda vardır. İlk olarak Allah’ın doğrudan ve dolaylı yardımı ile ilgili bir sunum örneği ile günlük hayat deneyimlerinden soyutlanmış mucizevi sunum örneklerinin dini gelişim açısından ne tür sonuçlara yol açtığına değinmek yerinde olacaktır.

Din eğitimi açısından yaklaşık beş yaşından itibaren çocukların Allah’ın dolaylı yardımı konusunda bilgilendirilmeleri gerekmektedir (Vianello,

Tamminen ve Ratcliff, 1992, s. 65; Albayrak, 2006, s. 389). Örneğin herhangi bir çizgi filmde çocuğun istediği herhangi bir şey için sürekli dua etmesi ve bir süre sonra da istenen durumun gerçekleşmesi karşısında, 'Allah, işte dua edenin duasını kabul eder' şeklinde verilen bir mesajın dini gelişime olumlu anlamda bir etki sağlayıp sağlamayacağı tartışması üzerinde durmak gerekir. Pedagojik ve dini kaynaklar bu tür bir sunumun çocuklarda olumsuz birçok davranışın başlangıcı olacağı konusunda hemfikirlerdir (Barber, 1981; Atik, 2018). Örneğin böyle bir sahneyi izleyen bir çocuk, kendi isteklerinin karşılanmadığını, yahut sevdiği bir yakınının iyileşmesi için sürekli dua ettiği halde onun ölümünü gördüğünde yaşayacağı ruh hali muhtemelen suçluluk yada isyandır. Çünkü erken çocukluk döneminde bu tür isteklerin doğrudan karşılanmamasının sebebi olarak çocuklar kendilerini görürler. Yani başkaları dua ettiğinde oluyor ve ben dua ettiğimde olmuyorsa benim istediğim şeyler kötüdür veya ben kötüyüm şeklinde bir ruh haline kolaylıkla kapılabilirler. Bu problemin çözümü ise dolaylı yardım fikrinin doğru anlaşılması ve sunumudur. Çünkü dolaylı yardımda, Allah'ın insanın kötülük barındırmayan herhangi bir isteğine, bazen anında bazen ilerleyen bir vakitte, bazen insanın isteği ile uyumlu ama bazen de insanın isteğinden farklı bir şekilde karşılık vermesi mümkündür.

Kohlberg'in (1968, s. 24-30) ahlak gelişim kuramında erken çocukluk dönemi ile çocukluk döneminin ilk yılları itaat-ceza yöneliminin yoğun olduğu yıllardır. Bu yaş dönemi çocuklarının medyada sürekli bir şekilde yapılan herhangi iyi bir davranışın anında ödüllendirildiğini görmeleri bu dönemde atlatılması gereken çıkar ilişkisini pekiştirmiş olur. Çünkü yapılan her iyi davranışın içsel bir motivasyon ile değil de dışsal bir beklenti ile yapılması ve bunun karşılığının beklenmesi çocukta çıkar ilişkisinin ilk tohumlarını eker (Cüceloğlu, 2016).

Dolaylı yardım fikri çocuklarda, Allah ile ilişkinin karşılıklılığa dayalı olmadığı, herhangi bir somut isteğin yerine getirilmesinin insana bakan yönünün olması gerektiği, bu gayretler sonucunda Allah'ın insana yardım şeklinin farklı olabileceği ile ilgili bir bakış açısı geliştirir/geliştirmelidir. Bu bilişsel destek sağlanmadığı takdirde, Yaratıcı ile ilişki arayışı ihtiyacı duyan çocuğun, Yaratıcı ile ilgili gelişecek muhtemel duyguları olumsuz yönde etkileneceği gibi dinin kendisini de bir çıkar ilişkisi olarak düşünme eğilimini ortaya çıkarır.

İkinci bir problem ise medyadaki dini sunumun günlük hayat gerçeklerinden ve rasyonel bakış açısından uzak olmasının dini gelişime etkisinin ne olacağı ile ilgilidir. Bu konuda sınırlı sayıda kesitsel araştırma, bu tür dini

içerikli televizyon programlarının olumsuz yönleri üzerinde durmaktadır. Bahadır (2010, s. 571), bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Her şeyden önce bu dizilerden bir kısmı (sır dizileri), dini metinlerde soyut ve irrasyonel olarak tanımlanan ve hakkında sınırlı bilgiler verilen Ahiret, Cennet, Cehennem, Melek, Şeytan gibi fenomenleri basit görsel öğelerle somut olgulara indirgemektir. Bu durum, çocukların bir yandan ekranda yansıtılan karakterlerle uyuşmayan dini bilgileri kuşkuyla sorgulamalarına; diğer yandan ise, kutsal metinlerde yüceltilen dini olguları, gerçekte olduklarından daha basit öğeler şeklinde algılamalarına yol açmaktadır. Bir başka sakınca da, çocukların seyrettiklerinden hareketle günlük hayatta karşılaştıkları sorunları telafi edecek sihirli bir gücün müdahalesine yönelik beklentiler geliştirmeleridir. Bu beklenti, doğal olarak onları hazır olanla yetinmeye ve mücadeleden kaçmaya itebilmektedir.”

Gördüğü her şeye inanmaya eğilimli olan çocukların, bilimsel bir temel ve rasyonel açıklamalardan uzak anlatımlar karşısında yaşayacağı kaygı, korku ve suçluluğun ötesinde gelecek yaşamlarını etkileyebilecek daha büyük bir gelişim problemi vardır. Bu problem dinin tamamen teorik, ütopyik ve mucizevi bir olgu olduğu, gerçek yaşamın ise bunun dışında bir alan olduğu şeklindeki bir ikilem durumunun çocukluk yıllarından itibaren gelişmesidir. Çünkü erken yaşlardan itibaren gerçek yaşam deneyimlerinden tamamen farklı, mucizevi sır olguların hâkim olduğu bir dünyayı algılayan çocuğun ergenlik döneminden itibaren sorumluluk alma, sosyal sorumluluk projeleri geliştirme, karşılıksız bir iş yapma konularında problemler yaşaması muhtemeldir. Çünkü bu faaliyetler emek ve fedakârlık gerektiren ve karşılık beklemeden yapılan faaliyetlerdir. Olağanüstü anlatımların dini bir çerçevede sunulduğu bir medyaya maruz kalan çocukların gençlik ve yetişkinlikte din ve hayat ilişkisini sağlıklı bir şekilde kurmalarının güç olacağı açıktır.

Dini gelişim konusunda yapılan araştırmalarda bu durum ikili dünya problemi olarak isimlendirilir (Goldman, 1964, s. 241-42). Dini argümanlar ile bilimsel argümanlar birbirinin alternatifi değil, birbirinin tamamlayıcısı ve destekleyicisi olmalıdır. Bu şekilde bir medya sunumu, çocuğu hem dini hem de bilimsel açıdan geliştirir. Uzlaşmacı görüş de diyebileceğimiz bu bakış açısında, dini düşünce bilimsel düşünceyi desteklemeli ve günlük yaşam gerçekliğinden farklı, hayali bir duruma dönüşmemelidir. Bu sağlanmadığı takdirde, yani dini düşüncenin hayali, sır, günlük hayat gerçekliğinden uzak bir şekilde sunulduğu durumlarda kişinin yaşamında iki muhtemel tutumun ortaya çıkması beklenir: Bunlardan ilki dini görüşlere tamamen kapalı, farklı görüşlere karşı tahammülsüz, radikal tutumlardır; ikincisi ise ilk karşılaşılan dini görüşü hemencecik benimseme ve körü

körüne taklittir. Bu durumlarda inancın zayıflaması, radikal hareketlere yönelme gibi başka problemlerin gelişmesi muhtemeldir (Meier vd., 1996, s. 179).

Sonuç

Çocuk medyalarında dinin sunumu önemli bir problem alanı olarak kendini göstermektedir. Bu konunun problemlili olduğu konusunda ortak endişeler söz konusu olmakla birlikte, ülkemizde bu konuda yapılan inceleme ve araştırma sayısı yok denecek kadar azdır. Uluslararası literatürde bu konudaki çalışmalar giderek yaygınlaşmakta, bu konu akademik düzeyde yoğun bir şekilde tartışılmakta, dinin genç nesillere aktarılması açısından bu konulara daha fazla önem verilmektedir. Oysa ülkemizde çocuk dindarlığı, çocuk teolojisi, çocuk maneviyatı, çocuk ve medya gibi konular son yıllarda konuşulmaya başlanmıştır.

Çocuk medyalarında dinin sunumundan söz ederken, çocuk medyalarının bütünüyle din teması üzerine kurulması gerektiğinden söz etmediğimizi açıkça ifade etmek gerekir. Ancak konuyu çocuk medyası ve dinin sunumu açısından ele aldığımızda sözünü ettiğimiz problemler üzerine yoğunlaşmak gerektiği konusunda da bir mutabakat olması gerekir.

Medyada günlük yaşamın dışında, olağanüstülüklerle dayalı bir dini sunumun, çocukların dini gelişimleri üzerinde olumlu bir etki uyandırmayacağı açıktır. Aksine böyle bir dini sunum çocuklarda bazı kalıcı dini gelişim problemlerine sebep olur. Çocukların zihninde günlük yaşamlarına dokunmayan, karşılaştıkları herhangi bir durumda çözümler sağlamayan, temsil ve ilişki arayışına yanıt vermeyen dini sunumlar, çocuklarda dinin, hayatın dışında, gerçek problemlerle ilişkisi olmayan ve sadece teorik bir alan olarak algılanmasına neden olur.

Dini gelişim açısından medyanın çocuklar üzerindeki olumsuz etkilerini en aza indirmek için öncelikle yapılması gereken, aile kurumunun güçlendirilmesi, aile içi iletişim süreçlerinin açık tutulması ve her şeyden önemlisi medya içeriğinin pedagojik ve dini kaygılar göz önünde bulundurularak düzenlenmesidir. Burada özellikle dikkat edilmesi gereken husus, anne baba için medya içeriklerinin çocukları oyalama aracına dönüşmemesidir. Bu süreçler etkili bir şekilde kullanıldığında, çocukların medyayı öğrenmeleri ve medyadan öğrenmeleri bir anlam ifade edebilir.

Dini gelişim açısından medyanın din-günlük yaşam ilişkisini sağlıklı bir şekilde kurması en önemli meselelerden birisidir. Bunun için İslam'ın güncel hayatın dışında bir din olmadığı, başta Kur'an olmak üzere dini referansların

gerçek hayatla doğrudan bir bağının olduğu yaşam merkezli bir yaklaşım önemli bir başlangıç noktasıdır. Özellikle de iyi-kötü mücadelesinde taraf olma, iyi olanı destekleme, bunun için karşılık beklemeden çalışma ve sorumluluk alma, bunu yaparken de Kur'an kıssalarına göndermede bulunma ile ilgili rol modellerin olduğu içerikler çocuğun dini gelişimini olumlu destekleyecektir. Ayrıca dinin yaşayan bir olgu olarak ele alınması, güncel yaşamla ilişkisinin kurulması dolayısıyla hayata dokunan bir yönünün olduğunun vurgulanması din eğitiminin sağlıklı bir temel kazanmasına yardım edebilir.

Herhangi bir çocuk programında dinî-kültürel ifadelerin kullanılması yahut çocuğun ezan sesi duyması, yetişkinlerle birlikte namaz kılması, bayramlarda camiye gitmesi, yemeğe besmeleyle başlaması, uyumadan önce Allah'a dua etmesi, aynı sofrada etrafında toplanan ailenin iftar sevincini birlikte yaşaması veya herhangi bir durum karşısında çocuğun Allah'ı hatırlamasının ne gibi bir mahzuru olabilir? Bütün bunlar çocuğun dini algılamasındaki en önemli deneyimlerdir. Bu bakımdan çocuk medyasında bu tabloların yer alması çocuk maneviyatı açısından oldukça önemli görünmektedir.

Cemil Oruç

Kaynakça

- Allport, G. W. (2004). *Birey ve dini*. Bilal Sambur (çev), Ankara: Elis Yay.
- Ashton, E. (2000). *Religious education in the early years - Teaching and learning in the first three years of school*, London: Routledge.
- Atik, A. (2018). Hz. Peygamber'in hayatını anlatan çocuk kitaplarının dini düşüncenin gelişimi açısından değerlendirilmesi. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 13(15), 527-538.
- Ayrancı, Ü. vd. (2004). Televizyonda çocukların en çok seyrettikleri saatlerde gösterilen filmlerdeki şiddet düzeyi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 5, 133-135.
- Bahadır, A. (2010). Çocukluk dönemi din ve değer yapılanmasında TV yayınlarının olumsuz etkileri ve çözüm önerileri. Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu içinde (548-606), İstanbul: Ensar Yay.
- Bahadır, A. (2005). Çocukluk dönemi din ve değer yapılanmasında TV yayınlarının olumsuz etkileri ve çözüm önerileri. Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu *Bildirir Kitabı* içinde (548-606), Rize.

- Bandura, A. (1989). Human agency in social cognitive theory. *American Psychologist-American Psychological Association*, 44:9, 1175-1184.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory of mass communication. *Media Psychology III-Theoretical Integration and Research Synthesis Essay*, 3(3), 265-299.
- Barber, L. W. (1981). *The Religious education of preschool children*. Birmingham Alabama: Religious Education Press.
- Barry, C. vd. (2012). The role of mothers and media on emerging adults' religious faith and practices by way of internalization of prosocial values. *Journal of Adult Development*, 19, 66-78.
- Bosacki, S. vd. (2010). The spiritual component of children's lives: The role of media. *British Journal of Religious Education*, 32(1), 49-61.
- Centerwall, B. S. (1992). Television and violence - The scale of the problem and where to go from here. *Special Communication-Jama*, 267(22), 3059-3063.
- Cheung, C. K. (2006). Media education as a vehicle for teaching religion: A Hong Kong Case. *Religious Education: The official journal of the Religious Education Association*, 101(4), 504-515.
- Christians, C. G. (2002). Religious perspectives on communication technology. *Journal of Media and Religion*, 1(1), 37-48.
- Coles, R. (1990). *The spiritual life of children*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Cortes, C. E. (2005). How the media teach. *Yearbook of the National Society for the Study of Education*, 104(1), 55-73.
- Cüceloğlu, D. (2002). İnsan ve davranışı - Psikolojinin temel kavramları. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (2016). *Savaşçı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Elkind, D. (1970). The origins of religion in the child. *Review of Religious Research*, 12(1), 35-42.
- Enderun, M. A. (2008). *Beyaz perdenin din algısı sinema-din ilişkisi üzerine bir analiz*. İstanbul: Işık Yay.
- Esed, M. (2002). *Kur'an mesajı: Meal-tefsir*. C. Koçtak ve A. Ertürk (Çev.), İstanbul: İşaret Yay.
- Fowler, J. W. (2004). Faith development at 30: Naming the challenges of faith in a new millennium. *Religious Education*, 99(4), 405-421.
- Goldman, R. (1965). *Readiness for religion - A basis for developmental religious education*. New York: The Seabury Press,
- Goldman, R. (1964). *Religious thinking from childhood to adolescence*. New York: The Seabury Press.
- Grimmitt, M. vd. (1991). *A gift to the child: Religious education in the primary school-teachers' source book*. London: Simon&Schuster.
- Harms, E. (1944). The development of religious experience in children. *The American Journal of Sociology*, 50(2), 112-122.
- Hay, D. ve Nye, R. (1998). *The spirit of the child*. London: Fount.
- Heller, D. (1986). *The children's god*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herbert, D. E. J. (2011). Theorizing religion and media in contemporary societies: An account of religious 'publicization'. *European Journal of Cultural Studies*, 14(6), 626-648.
- Hoover, S. M. (2013). Dijital çağda çocuk medyası (ve din): Zorluklar ve koşullar. 1. Türkiye Çocuk ve Medya Kongresi Bildiri Kitabı içinde (215-222), İstanbul: Çocuk Vakfı Yay.
- Hoover, S. M. (2006). *Religion in the media age*. Oxon: Routledge.
- Hull, J. M. (1997). Theological conversation with young children. *British Journal of Religious Education*, 20(1), 7-13.
- Hull, J. M. (1997). *God-talk with young children-notes for parents and teachers*. Birmingham: CREDAR.

- Hyde, B. (2011). Montessori and Jerome W. Berryman: Work, play, religious education and the art of using the christian language system. *British Journal of Religious Education*, 33(3), 341-353.
- Kağıtçıbaşı, C. (2005). İnsan ve insanlar. İstanbul: Evrim Yay.
- Koç, T. (1998). *Din dili*. İstanbul: İz Yay.
- Kohlberg, L. (1968). The Child as a moral philosopher. *Psychology Today*, 2(4), 24-30.
- Köylü, M. & Oruç, C. (2017). Çocukluk dönemi din eğitimi. İstanbul: Nobel Yay.
- Köylü, M. (2004). Çocukluk dönemi dini inanç gelişimi ve eğitimi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLV(II), 137-154.
- Krohn, M. D. vd. (1979). Social learning and deviant behavior: A specific test of a general theory. *American Sociological Review*, 44, 636-655.
- Kuntsche, E. N. (2004). Hostility among adolescent in Switzerland? Multivariate relations between excessive media use and forms of violence. *Journal of Adolescent Health*, 34, 230-236.
- Lee, J. M. (1988). How to teach: Foundations, processes, procedures. D. Ratcliff. (Yay. Haz.). *Handbook of Preschool Religious Education* içinde (152-223), Birmingham, Alabama: Religious Education Press.
- Meier, P. vd. (1996). *Introduction to psychology and counselling - Christian perspectives and applications*. Michigan: BakerBooks.
- Menekşe, Ö. (2005). Türk sinemasında din ve din adamı imajı. II. *Uluslararası Dini Yayınlar Kongresi* içinde (45-66), Ankara: DİB Yay.
- Mountain, V. (2011). Four links between child theology and children's spirituality. *International Journal of Children's Spirituality*, 16(3), 261-269.
- Myers, D. G. (1979). *Social psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Nils, H. G. (2004). *Din psikolojisine giriş*. Abdulkerim Bahadır (Çev.), İstanbul: İnsan Yay.
- Oruç, C. vd. (2011). Okul öncesi dönem çocuğunun kişilik gelişiminde rol modellik ve çizgi filmler. *EKEV Akademi Dergisi*, 15(48), 281-292.
- Oruç, C. (2013). Din Eğitimi Açısından Çocuk Teolojisi ve İlahiyat Fakülteleri İçin Bir Öneri. İlahiyat Fakültelerinde Kalite ve Verimlilik Sempozyumu, İstanbul.
- Otto, R. (1958). *The idea of the holy*. London: Oxford University Press.
- Özbydar, B. (1970). *Din ve tanrı inancının gelişmesi üzerine bir araştırma*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Özkök, E. (2003). Laikliğin anavatanında bir manşet. *Hürriyet*, 21.03.2003.
- Parker, S. G. (2010). Teach them to pray Auntie: Children's Hour Prayers at the BBC, 1940-1961. *History of Education: Journal of the History of Education Society*, 39(5), 659-676.
- Piaget, J. (ty.). *Judgment and reasoning in the child*. Edinburg: The Edinburg Press.
- Postman, N. (2012). *Televizyon: Öldüren eğlence-Gösteri çağında kamusal söylem*. Osman Akınbay (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Ratcliff, D. ve Nye, R. (2006). Childhood spirituality: Research foundation. Eugene G. Roehlekpertain (ed.) *The Handbook of Spiritual Development in Childhood and Adolescence* içinde (473-483), California: Sage Publications Inc.
- Ratcliff, D. (ed). (2004). *Children's spirituality: Christian perspectives, research, and applications*. Oregon: Cascade Eugene.
- Ream, G. L. ve Savin-Williams, R. C. (2003). Religious development in adolescence. Gerald R. Adams vd. (eds.) *Blackwell Handbook of Adolescence* içinde (51-59), Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Rossiter, G. (1999). The shaping influence of film and television on the spirituality and identity of children and adolescents: An educational response- part 3. *International Journal of Children's Spirituality*, 4(2), 207-224.

- Sartori, G. (2004). *Görmenin iktidarı*. G. Batuş ve B. Ulukan (çev.), İstanbul: Karakutu Yay.
- Schweitzer, F. (2006). Children as theologians: God-talk with children, developmental psychology, and inter-religious education. Dennis Bates vd. (eds.), *Education, Religion and Society: Essays in Honour of John M. Hull* içinde, London: Routledge.
- Smart, N. (1968). *Secular education - The logic of religion*. London: Faber and Faber.
- Soukup, P. (2005). Vatican opinion on modern communication. C. H. Badaracco. (Yay. Haz.). *Quoting God-How Media Shape Ideas about Religion and Culture* içinde, Texas: Baylorpress.
- Starbuck, E.D. (1908). *The Psychology of religion - An empirical study of the growth of religious consciousness*. New York: The Walter Scott Pub. Co.
- Stout, D. A. ve Buddenbaum, J. M. (2008). Approaches to the study of media and religion: Notes from the Editors of the *Journal of Media and Religion* with recommendations for future research. *Religion*, 38(3), 226-232.
- Streib, H. (1997). Mass media, myth and narrative religious education. *British Journal of Religious Education*, 20(1), 43-52.
- Sirin, M. R. (2016). *Televizyon, çocuk ve aile*. İstanbul: İz Yay.
- Sirin, M. R. (2003). Çocuk ve gençlere yönelik dinî yayınların mevcut durumu ve geleceğe yönelik öneriler (din, aile, çocuk, genç ve medya). *Türkiye I. Dinî Yayınlar Kongresi* içinde (81-88), Ankara: DIB Yay., 2003.
- Uygun, H. (1992). *Halktaki din adamı imajı ve din görevlilerinden beklentileri*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi S.B.E. Samsun.
- Vianello, R., Tamminen, K. ve Ratcliff, D. (1992). The Religious concepts of children. D. Ratcliff. (Yay. Haz.), *Handbook of Children's Religious Education* içinde (56-81), Birmingham: Religious Education Press.
- Wallinga, C. ve Skeen, P. (1988). Physical, language, and social-emotional development. D. Ratcliff. (Yay. Haz.), *Handbook of Preschool Religious Education* içinde (30-58), Birmingham: Religious Education Press.
- Wilson, V. (1991). Infant and pre-schoolers. R. E Clark. (Yay. Haz.), *Christian Education: Foundations for the Future* içinde, (221-231), Chicago: Moody Press.
- Yavuz, K. (1983). *Çocukta dinî duyu ve düşüncenin gelişimi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

